

Tone Ferenc

VPRAŠANJE SAMOODLOČBE IN SUVERENOSTI SLOVENSKEGA NARODA PO DRUGEM ZASEDANJU AVNOJ

Predavanje na spominski svečanosti Zgodovinskega društva za Ljubljano in oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 20. 12. 1989.

Ko bi še živel profesor dr. Metod Mikuš, čigar osemdesetletnice rojstva se danes spominjamo, bi nam kot član širšega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo in udeleženec drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu najlaže in tudi najbolj pristno odgovoril na nekaj vprašanj, ki se postavljajo v teh zmehšanih časih. Žal moramo iskati odgovor nanja tisti, ki nismo bili tam in si lahko pri tem pomagamo le z zgodovinskimi viri. Odzval sem se vabilu svojih kolegov, da v spomin na našega pokojnega profesorja govorim o temi z njegovega širokega raziskovalnega področja. Ker bom v svoji tretji knjigi *Ljudska oblast na Slovenskem 1941—1945*, ki jo pripravljam, prikazal tudi prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju pred petintridesetimi leti, sem se odločil, da v predavanju zajamem temo o samoodločbi in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AVNOJ. Ker nisem ne politolog in ne pravnik, bo seveda tema omejena na zgodovinsko področje.

V poslednjih letih, ko se politiki toliko sklicujejo na avnojske temelje, na katerih mora ali bi morala stati Jugoslavija kot večnacionalna država, se nisem samo kot zgodovinar, temveč tudi kot neravnodušen državljan spraševal, kakšni so ti avnojski temelji. Tozadevni odlok drugega zasedanja AVNOJ, ki ga je to sprejelo »na temelju pravice vsakega naroda na samoodločbo, vštevši pravico na odcepitev ali združitev z drugimi narodi«, pravi, da narodi Jugoslavije niso priznavali in ne priznavajo razkosanja Jugoslavije, da so v skupnem boju dokazali svojo trdno voljo, da ostanejo združeni v Jugoslaviji, da se »Jugoslavija gradi in se bo zgradila na federativnem načelu, ki bo zagotovilo popolno enakopravnost Srbov, Hrvatov, Slovencev, Makedoncev in Črnogorcev, oziroma narodov Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine« in da se narodnim manjšinam v Jugoslaviji zagotovijo vse narodne pravice.¹ Ne poznam virov, po katerih bi lahko sodili, da so takrat v jugoslovanskem vodstvu NOB kaj bolj konkretizirali te določbe.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja ni nikdar dvomilo v obnovo jugoslovanske države, ki so jo okupatorji tako grdo razkosali, priključevali njene dele k svojim državam, obsodili na smrt cele narode in ljudstva, nasilno raznarodovali in izkoriščali ljudske moči in gmotna sredstva za potrebe svojih vsakujočih se držav itd. Ze od poznega poletja 1941 je sprejemalo ukrepe, ki so oborožen boj slovenskega naroda vse bolj vključevali v oborožen boj jugoslovanskih narodov (npr. sklep o stalni zvezi slovenskega narodnoosvobodilnega odbora z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije, o vključitvi slovenskih partizanskih čet v narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije iz srede septembra 1941)² in se razmeroma tudi zgodaj nekajkrat javno izreklo za obnovo jugoslovanske države.

¹ Prvo in drugo zasedanje AVNOJ. Prva slovenska izdaja ob 30. obletnici drugega zasedanja AVNOJ. Ljubljana 1973, str. 238 (dalje: Prvo in drugo zasedanje AVNOJ); Slobodan Nešović in Branko Petranović: AVNOJ in revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941—1945. Beograd 1983, str. 452 (dalje: AVNOJ i revolucija).

² Slovenski poročevalec, II/18 dne 20. 9. 1941; Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941—1945 (dalje: Dokumenti ljudske revolucije), 1. knjiga, dok. 38 in 40; Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941—1945*, I. Država v državi, str. 20—30 (dalje: Ferenc, *Ljudska oblast*).

Velika večina udeležencev narodnoosvobodilnega boja je bila trdno prepričana, da mora biti in da tudi bo nova Jugoslavija drugačna od Kraljevine Jugoslavije, ki je niti v nacionalnem niti v socialnem pogledu niso imeli za dobro državo. Pričakovali so torej, da bosta v novi državi vladali nacionalna enakopravnost in socialna pravičnost. Take poudarke lahko najdemo v mnogih izjavah vodstvenih organov narodnoosvobodilnega gibanja in tudi v člankih, in govorih vodilnih ljudi iz NOB na Slovenskem.

Zgledujoč se na načelo samoodločbe v sovjetski ustavi in sklicujoč se na Atlantsko listino iz avgusta 1941, je slovensko vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja proti koncu leta 1941 začelo navajati to načelo za način urejanja Združene Slovenije in njenih zunanjih odnosov, kar je vsebina osme temeljne točke programa Osvobodilne fronte slovenskega naroda iz konca leta 1941.³ Najizraziteje pa je to povedano v pismu centralnega komiteja KPS centralnemu komiteju KPJ iz druge polovice decembra 1941, da bo izvršni odbor OF izdal »magnó charto slovenskih pravic«, v kateri bo poudaril, da bo o svoji usodi, zunanjih odnosih in notranji ureditvi odločal slovenski narod sam, da slovenski narod vztraja slej ko prej na volji bratskega sožitja vseh narodov Jugoslavije, poudarja pa neomajno pravico do samoodločbe, vštévši pravico do odcepitve.⁴

Glede izjav o samoodločbi slovenskega naroda s pravico odcepitve glej tudi članek Borisa Kidriča **Na poti k osvoboditvi slovenskega naroda**, objavljen v Delu, št. 1, februarja 1942, in članka Lojzeta Udeta **Nótránjã fróntã slovenskega naroda in jugoslovanstvo** ter Lovra Kuharja-Prežihovega **Voranca Za samoodločbo slovenskega naroda**, objavljena v Slovenskem žborniku 1942, zlasti na str. 39 in 41—44. Kidrič je v omenjeném članku zapisal: »Právica do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in pravico do oblikovanja lastne državnosti, je najvišja nacionalna právica slehernega naroda. Komúnistična partija Slovenije bo to pravico slovenskega naroda z vso doslednostjo zastopala in se zanjó bojevala.«

Boris Zihlerl pa je v svoji brošuri **Zakaj je propadla Jugoslavija**, objavljeni v prvi polovici 1942 zapisal: »Danes smemo trditi: pogojev za bratsko in enakopravno sožitje svobodnih in enakopravnih južnoslovanskih narodov je in bo toliko, kolikor je in bo močna KPJ in kolikor so in bodo močne vojaške sile Narodnoosvobodilnih partizanskih oddelkov Jugoslavije. KPJ in partizanska vojska sta namreč edina činitelja, ki se raztezata po vsem teritoriju nekdanje Jugoslavije in ki zastopata stališče samoodločbe narodov ter bratstva med narodi hkrati.« Povedal je tudi, da je v prihodnosti bratsko in enakopravno sožitje južnoslovanskih narodov »mogoče samo in izključno na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno pravice do odcepitve in do oblikovanja lastne državnosti.« /Podčrtano v izvorniku./

V letu 1942 se v narodnoosvobodilnem tisku še pojavi nekaj člankov o Jugoslaviji. Tako je Maks Stermecki-Rok v 4. (juljski) številki Dela objavil članek »KPS in Jugoslavija«, v katerem je povedal tudi tole: »S svojim bojem za samoodločbo in ljudsko demokracijo /slovenski narod/ jasno izpričuje, da noče obnove take Jugoslavije, kakršna je bila, ker bi to ponovilo obnovo vsega tistega, kar je pretreslo bivšo državo in bi v prihodnosti privedlo do še usodnej-

³ Slovenski poročevalec, III/1 dne 6. 1. 1942; Osvobodilna fronta, II/1 začetek januarja 1942; Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 111.

⁴ Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 104. Takega dokumenta izvršni odbor OF ni objavil. Morda ga je sestavil Edvard Kocbek. Dr. Janko Prunk je namreč v Kocbekovi zapuščini našel osnutek dokumenta iz januarja 1942, ki še najbolj ustreza napovedanemu dokumentu izvršnega odbora OF. V dokumentu, ki ima naslov **Deklaracija slovenskih narodnih pravic**, prvi dve točki pravita, da je slovenski narod v sedanjem boju politično dozorel in postal edini in najvišji nosilec suverenosti in da na tej osnovi more in mora vedno in povsod sam odločati o svoji usodi, o svoji notranji ureditvi in o svojih mednarodnih odnosih. Osmá točka pa pravi: »Suvereni slovenski narod stremi po novem bratskem sožitju z ostalimi narodi Jugoslavije in z vsemi južnimi Slovani. Poudarja pa, da kot narod, ki je upravičen in odločen do kraja vzpostaviti svojo narodno suverenost, v vsaki politični obliki sožitja za vse čase vztraja na načelo in praktično z jamčeni pravici do samoodločbe, ki vključuje pravico do odcepitve.« (Janko Prunk: Slovenski narodni programi. Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945. Ljubljana 1986, str. 263—264, dalje: Prunk, Slovenski politični programi).

ših posledic, kakor je bil lanski polom. /.../ Priznanje pravice do samoodločbe našemu narodu bo odstranilo namreč tisti občutek narodne zapostavljenosti, ki ga je prej odtujeval drugim jugoslovanskim narodom. /.../ Komunisti ne dvomimo, da se bo njej /namreč po dosledni demokratični poti za narodno osvoboditev in združitvev — op. T. F./ na vsej črti uveljavila njegova pravica do samoodločbe.« /Podčrtal T. F./

Nekaj tednov prej, maja 1942, je Edvard Kocbek objavil brošuro »OF in Jugoslavija«, v kateri je zavračal izvajanja dr. Alojzija Kuharja iz Londona. V njej je tudi zapisal, »da je v srcih vseh zavednih Jugoslovancev med tem časom /namreč v boju — op. T. F./ vzrastla podoba nove Jugoslavije, očiščene političnih in socialnih parazitov ter vključene v velik slovenski blok, ki bo Jugoslovancem zavaroval posamezne narodnosti in skupno politično življenje« in da Atlantska listina slovesno zagotavlja pravico do samoodločbe narodov in ne samo kontinuiteto držav. Na koncu je Kocbek navedel odlomek iz Cankarjevega Očiščenja in pomlajenja: »Na teh od solz in krvi bogato pognojnih tleh si bodo zgradili sinovi in vnuki svetlejši, lepši dom, ki si ga bodo uredili po svoji iz trpljenja vzkipele volji, po svojem, v novih spoznanjih dozorelem razumu.«

Podobno je izvršni odbor OF v svojem proglasu oktobra 1942, ki je še sredi velike italijanske ofenzive na Dolenjskem in Notranjskem napovedoval začetek protiofenzive narodnoosvobodilnega gibanja namenil vprašanju odnosa do Jugoslavije celo poglavje z naslovom Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Jugoslavija. V njem je najprej povedal, da Osvobodilna fronta svojega slovenskega programa ni nikoli postavljala »v nasprotju z idejo jugoslovanske skupnosti, zgrajeni na temelju narodne enakopravnosti in pravice slehernega naroda do samoodločbe«, temveč je celo programatično in praktično dokazala, »kako je mogoče priboriti slovenskemu narodu njegove narodne pravice, hkrati pa ustvariti pogoje tudi za bodoče svobodno sožitje narodov Jugoslavije, pogoje za novo, na narodni enakopravnosti in zadovoljstvu svojih narodov temelječo Jugoslavijo.« Potem ko je razčlenil dokaze za pozitiven odnos do jugoslovanske skupnosti z vsebino treh (2., 3. in 8.) temeljnih točk OF, je IOOF na koncu tega poglavja sklenil: »Partizansko gibanje jugoslovanskih narodov združuje v najvišjem in najčistejšem pomenu besede načelo samoodločbe z voljo trdo preizkušanih narodov Jugoslavije po slogi, enotnosti in skupnem sožitju. V tem smislu sme in mora OF zapisati na svoj prapor: »Svobodna in združena Slovenija v svobodni na narodni enakopravnosti temelječi Jugoslaviji.«⁵

Po prvem zasedanju AVNOJ v Bihaću je izvršni odbor OF v svojem komunikeju (napisal ga je Edvard Kardelj) poudaril, da bo svobodna in združena Slovenija vstopila v novo Jugoslavijo »z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam.«⁶ Izvršni odbor OF je nato sporočil izvršnemu odboru AVNOJ, da »slovenski narod poudarja pravico do narodne združitve na vsem svojem nacionalnem ozemlju in sprejema načelo samoodločbe s pravico do odcepitve kot najvišje poroštvo svojih narodnih in človeških pravic« in da s tem načelom stopa kot suveren narod v tesnejšo skupnost z drugimi suverenimi jugoslovanskimi narodi z namenom, da končno skupaj z njimi ustvari novo jugoslovansko državno tvorbo.⁷ Takrat se je v izvršnem odboru OF pojavila zamisel o izdelavi »platforme pravic in svoboščin slovenskega naroda in slovenskih ljudskih množic v novi, svobodni Jugoslaviji«⁸ oziroma »osnutka o bodočih pravicah in svoboščinah, na osnovi katerih se, glede na svojo pravico do samoodločbe, odločata slovenski narod in

⁵ Slovenski poročevalec, III, posebna številka, začetek oktobra 1942; Prunk: Slovenski narodni programi, str. 131—132.

⁶ Slovenski poročevalec, III, posebna (bihaška) številka 1942; Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 193 (dalje: Jesen 1942); Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, str. 71—72.

⁷ Dokumenti ljudske revolucije, 5, dok. 4, poročilo IOOF 1. 1. 1943.

⁸ Jesen 1942, dok. 208, poročilo B. Kidriča 14. 12. 1942.

slovensko ljudstvo' za novo, svobodno Jugoslavijo.«⁹ Izvršni odbor OF je celo obljubil, da bo ta osnutek dal v pretres slovenskim množicam. Morda sta pretrganje zvez z jugoslovanskim vodstvom, ki sta ga povzročili dve veliki sovražnikovi ofenzivi »Weiss« in »Schwarz« pozimi in spomladi 1943, in morebitno Kardeljevo in Kidričevo stališče, da tega ne store brez poprejšnjega posveta z osrednjim vodstvom, zlasti Josipom Brozom-Titom, vzrok, da napovedanega dokumenta niso napisali.

Potlej se nekaj mesecev glede načelnih opredelitev odnosa Slovenije do Jugoslavije ni zgodilo nič posebnega. Načelo o samoodločbi z dodatkom pravice do odcepitve ali brez tega dodatka so še večkrat navedli in vedno pogosteje se v virih pojavljajo pojmi kot federacija, federalna enota itd.¹⁰ Nasproti tej, že precej jasni perspektivi narodnoosvobodilnega gibanja, da bo povojna Jugoslavija federativna država najmanj petih jugoslovanskih ali celo južnoslovanskih narodov, pa jugoslovanska begunska vlada v Londonu zaradi prepira med srbskimi in hrvaškimi politikami v njej in okoli nje niti do takrat niti pozneje ni mogla izdati deklaracije o prihodnosti Jugoslavije, kar je tudi prispevalo k padcu dveh vladnih garnitur (Slobodana Jovanovića junija 1943 in Miloša Trifunovića avgusta 1943). Osnutek deklaracije, ki ga je vlada končno sestavila na seji 9. julija 1943, vendar ga ni sprejela, je predvideval monarhijo in federacijo treh narodov: Srbov, Hrvatov in Slovencev.¹¹

Najširše je stališča slovenskega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja do Jugoslavije potrdilo, okoli 600 na neposrednih volitvah na Dolenjskem in Notranjskem izvoljenih odposlancev in delegatov iz večine drugih slovenskih pokrajin na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 4. oktobra 1943. Na njem je Edvard Kardelj v svojem referatu povedal tudi tole: »Slovenski narod stopa v bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe. O federativni ureditvi bodoče Jugoslavije ne more biti nobenega

⁹ Dokumenti ljudske revolucije, 4. dok. 158, navodila IOOF 12. 12. 1942.

¹⁰ Ustanovitev ZAVNOH, prvega pokrajinskega protifašističnega sveta narodne osvoboditve v neki jugoslovanski pokrajini zunaj Slovenije, je spodbudila člane slovenskega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja Edvarda Kocbeka, Borisa Zihnerja in Zorana Poliča, da so poleti 1943 v Slovenskem poročevalcu objavili štiri članke, v katerih so tudi opredeljevali odnos Slovenije do Jugoslavije (B. Zihnerl: V novo Jugoslavijo. Slovenski poročevalec, IV/14 dne 15. 7. 1943; E. Kocbek: Zgodovinski dan hrvatskega naroda. Slovenski poročevalec, IV/14, dne 15. 7. 1943; isti: Svoboda Slovenija v enakopravni Jugoslaviji. Slovenski poročevalec, IV/16, dne 25. 8. 1943; Z. Polič: Iz stare v novo Jugoslavijo. Slovenski poročevalec, IV/17, dne 1. 9. 1943). Najizraziteje ga je označil Kocbek v svojem drugem članku: Svoboda Slovenija v enakopravni Jugoslaviji, ko je dejal: »V osvobodilnem boju južnoslovanskih narodov se vezeta in skladata težnja po narodni samostojnosti in težnja po jugoslovanski državni skupnosti. Načelo samoodločbe narodov in jugoslovanska ideja se dopolnjujeta in vzajemno podpirata. /.../ Slovenski narod je sredi svojega največjega odločanja v zgodovini. Z bojem proti okupatorju in proti narodnim izdajalcem se odločamo za združeno in samostojno Slovenijo, obenem pa za novo, enakopravno Jugoslavijo.« (Podčrtano v izvirniku.)

¹¹ Kako so v narodnoosvobodilnemu gibanju nasprotnem taboru v Ljubljani (o političnih programih tega tabora glej razpravo mag. Borisa Mlakarja: O političnih programih slovenske kontrarrevolucije 1941–1945, objavljeno v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, 22/1982, št. 1–2, str. 211–221) čakali na takšno deklaracijo, kaže odlomek iz pisma nekega »Bristolca« v London 21. 1. 1943: »Čudno se nam zdi, da cela leta ne morete dobiti potov, ki bi nam po njih vsaj približno dali naslutiti, kaj misli in kaj dela vlada. Res je, da nam od časa do časa prihajajo javne izjave od slovenskega in hrvatskega dela vlade. Iz teh izjav vsaj približno sklepamo, da mislite na federacijo. Nerazumljivo se nam pa zdi, da Jovanović do sedaj ni pokazal še nobene volje do kake preciznejše izjave, kar je v očitnem nasprotju z vsem govorjenjem slovenskega in hrvatskega dela. S takim postopanjem tu ni nihče zadovoljen, niti Slovenci, niti Hrvatje, najmanj pa Srbi. Splošno se tukaj misli, da bi zahtevala najbolj primitivna logika, da se to, kar govorijo Slovenci in Hrvatje, potrdi tudi v zelo drastični obliki od Jovanovićeve strani. Res ne razumemo, zakaj Jovanović tako mečka, saj mora vendar po svoji lastni logiki priti do tega, da mu morajo njegovo neodločno stališče zameriti v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Tukaj so vsi, pa naj se nahajajo na Avali ali na Slemenu ali na Rožniku, istega mnenja, da naj bo Jugoslavija federativna država. Gotovo ste že stokrat in stokrat slišali to in vendar na to ne reagirate v nobeni obliki, čeprav naravno to vašo skupno Izjavo čakajo, vsi z nestrpnostjo cele mesece. Ali mar tem trditvam in tem poročilom ne verjamete? Ali mar res mislite, da so ta poročila samo izraz posameznih želj, ne pa resnične podobe resničnega stanja? Malo več korajže in malo več zaupanja bi že lahko imeli, če pa tega nimate, se čisto lahko pripeti, da boste nazadnje ravno v teh vprašanih morali plesati tako, kot vam bo godla vaša konkurenca v Bihaću. Če boste še naprej omahovali, vam bo Bihač vzel ves veter z jader vaše barke, tukajšnji trije bratje pa bodo plaval vsak po svoje na slepo srečo, kakor bo to pač zahteval spremenljivi položaj vsakega dne. — Tukaj pri nas so vaši prijatelji že tako daleč, da se razgovarjajo o podrobnostih ustave. Ne gredo pa ti razgovori od rok, ker z vaše strani ni nobenih navodil in nasvetov. Taka navodila in nasveti bi nam zelo olajšali delo, poleg tega pa še neizmerno okreplili naš položaj pri Hrvatih in Srbih, posebno pa nasproti Bihaću.« (Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, osebna zbirka dr. I. Cankarja, šk. 8.)

dvoma več in da bo ves slovenski narod v bodoči Jugoslaviji predstavljal posebno federalno enoto, kjer bo sam svoj gospodar, o tem tudi ni nobenega dvoma več.¹² Znan pa je tudi odlomek iz proglasa omenjenega zbora v Kočevju, da je slovenski narod »končnoveljavno stopil v krog suverenih narodov.«¹³

Kako so si takrat konkretneje predstavljali te pojme, nam pove odlomek iz referata dr. Darka Černeja z zbora slovenskih pravnikov na Suhorju pri Metliki nekaj dni za omenjenim zborom v Kočevju. Potem ko je dr. Černej navedel ustrezní odlomek iz francoske ustave 1791. leta, da je suverenost »enotna, nedeljiva, neprenosna, nezastarljiva in pristoja narodu«, je razvil tole misel: »Splošno, usvojeno načelo o suverenosti naroda bi bila prazna fraza brez vsebine; ako bi narodu sicer priznavali suverenost, odrekli pa možnost, da to suverenost v praksi izvaja s tem, da se organizira kakor sam hoče in smatra za najbolje, stopa z drugimi narodi v federativna razmerja, da se more od njih tudi povsem odcepiti. S tem pa seveda niti zdaleka ni rečeno, da se narod mora ali da se bo odcepil od državne tvorbe, ki se ji je svobodno priključil, temveč bo v njej vztrajal tem bolj zanesljivo, in tem raje, čim bolj bo zasigurana njegova pravica do odcepitve. Pravica samoodločbe naroda s pravico do odcepitve pa tvori obenem stalen pritisk na vodstvo državne tvorbe, ki se ji je narod po načelu samoodločbe bil priključil, da usmerja vse svoje politično delo tako, da bodo vsi na temelju samoodločbe pridruženi narodi z njim tako zadovoljni, da na realizacijo pravice do odcepitve ne bodo niti pomislili.«¹⁴ Sodim, da k tem izvajanjem ni kaj dodati.

Sklep drugega zasedanja AVNOJ, ki sem ga navedel v začetku predavanja, je bil načelne narave. Je pa Josip Broz-Tito, takrat ne več samo generalni sekretar KPJ in vrhovni komandant NOV in PO Jugoslavije, temveč tudi že kot predsednik NKOJ, v pogovoru s slovensko delegacijo 1. decembra 1943 izjavil, »da slovensko ljudstvo ne sme in ne more imeti nobene bojazni za enakopravnost in samostojnost slovenskega naroda«. Povedal je tudi, da so ukrepi, ki se morda zdijo centralistični, nujni za uspešen boj in potrebni, da pred zavezniki dokažejo skupno voljo jugoslovanskih narodov za osvoboditev.¹⁵ Malokomu je znano, ker dokument še ni objavljen, da je Tito poldrugi mesec pred tem in morda tudi še takrat predvideval, da bodo armade v narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije ustanovili po federalnih enotah, kar se čez leto dni ni zgodilo.¹⁶

Slovensko odposlanstvo, ki se je zaradi velike nemške ofenzive okrnjeno udeležilo drugega zasedanja AVNOJ, se je torej z najvišjim zagotovilom za enakopravnost in samostojnost slovenskega naroda zadovoljno vrnilo v Slovenijo. Slovensko osvobodilno gibanje je bilo prvo, ki je potrdilo delo svoje delegacije na drugem zasedanju AVNOJ, k čemur je za gotovo pripomogel tudi prihod delegacije predsedstva AVNOJ in NKOJ na čelu z dr. Ivanom Ribarjem in Edvardom Kardeljem, in imelo tudi najkakovostnejše zasedanje svojega vrhovnega predstavniškega in oblastnega organa — Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. Na tem zasedanju v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944 je Kardelj povedal nekaj misli, ki so ob razmerah, kakršne so danes v Jugoslaviji, še posebej aktualne. Takšni misli sta, da se narodi Jugoslavije osvobajajo z lastnimi silami in z lastnim orožjem, kar pomeni, da med njimi ni naroda osvoboditelja, in da je federativni odnos med posameznimi narodi nastal v praksi med bojem in ga je drugo zasedanje AVNOJ samó uzakonilo.¹⁷ Torej drugače, kot menijo

¹² Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Dokumenti. Ljubljana 1953, str. 77 (dalje: Zbor odposlancev slovenskega naroda); Ferenc: Ljudska oblast, 2. Narod si bo, pisal sodbo sam, str. 76 in 78.

¹³ Zbor odposlancev slovenskega naroda, str. 162.

¹⁴ Dr. Darko Černej: Državnopравни značaj našega osvobodilnega gibanja. Spomenica o prvem zboru slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju 10. in 11. 10. 1943, str. 40, ponatis Ljubljana 1977.

¹⁵ Josip Broz-Tito: Zbrana dela, 17, str. 184—186.

¹⁶ Arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu, nereg. grad., Titova brzojavka glavnima štaboma NOV in PO Hrvatske in Slovenije 13. 10. 1943.

¹⁷ Edvard Kardelj: Drugo zasedanje AVNOJ in slovenski narod. I. zasedanje SNOS, 2. zvezek; izdalo predsedstvo SNOS (Grafika 12 A) 1944.

nekateri pravniki in tudi zgodovinarji, ki na splošno trdijo, da so si jugoslovanski narodi začeli graditi svojo državnost šele po drugem zasedanju AVNOJ. Vsaj za slovenski in hrvaški narod takšna posploševanja ne bi mogla obveljati. Slovensko narodnoosvobodilno gibanje se je že od jeseni 1941 zavedalo, da si z osvobodilnim bojem gradi tudi svojo državnost, saj se v njegovih virih pojavljajo izrazi »vlada«,¹⁸ »parlament«¹⁹ itd., ki so zagotovo atribut državnosti.

Kardelju se je zdelo potrebno, da na tem zasedanju pojasni tudi »vprašanje federacije«. Poudaril je, da se jugoslovanska federacija razlikuje od drugih federacij, in to predvsem po tem, da ne nastaja kot sporazum med vladajočim narodom in zatiranimi narodi. Nastaja »tako pravi — kot rezultat prepričanja narodov Jugoslavije, da je federativna Jugoslavija najboljše in najbolj trdna oblika za maksimalno zavarovanje svobodnega razvoja slehernega od njih«. Povedal je tudi, da bodo oblike federativnega odnosa »v vseh primerih plod svobodnega sporazuma med našimi narodi«.²⁰

Delegacija predsedstva AVNOJ in NKOJ, ki se je udeležila prvega zasedanja SNOS, je nato ostala v Sloveniji še mesec oziroma dva in na bazi 20 v Kočevskem Rogu obravnavala osnutke državnopravnih aktov, ki naj bi jih nato sprejelo in objavilo predsedstvo AVNOJ.²¹ Tukaj nas zanima »deklaracija o temeljnih pravicah narodov in državljanov«, ki naj bi za čas vojne nadomestila ustavo nove Jugoslavije in jo je tudi obravnavala omenjena delegacija skupaj s slovenskimi člani predsedstva AVNOJ in NKOJ ter nekaterimi pravniki. Deklaracija označuje Jugoslavijo kot federativno ali zvezno državo, ki zagotavlja polno enakopravnost svojih petih narodov ali federalnih držav ter izključuje vsako možnost prevlade ali privilegijev ali majorizacije enega naroda na račun drugega ali ene federalne enote na račun druge. Označuje jo tudi kot demokratično državo, ki temelji na najpopolnejših demokratičnih pravicah državljanov, na načelu, da organe državne oblasti voli ljudstvo, na načelu enotnosti zakonodajne in izvršne oblasti in na načelu polne suverenosti narodov; torej ne predvideva omejene suverenosti narodov.

Deklaracija določa tudi skupne zadeve, ki jih v imenu federalnih enot opravlja zveza, in to: narodno obrambo, zunanjo politiko, gospodarsko obnovo, promet in informativno službo.

Deklaracija tudi priznava vsakemu narodu pravico, da izstopi iz zveze, »če se ne strinja z obliko vlade, ki bi jo drugi narodi sprejeli proti njegovi volji«. Ljudska predstavništva narodov Jugoslavije pa se zavezujejo, da bodo sprejela samo tisto obliko vlade, »za katero se bodo svobodno odločili vsi narodi brez pritiska in brez majorizacije, z vsemi zagotovili suverene volje vsakega naroda«.²²

Moša Pijade, ki je prvi pripravljaval osnutke državnopravnih aktov in tudi osnutek te deklaracije, je v svojem pismu Kardelju, ki je mesec dni pred drugimi odšel v Drvar, dne 13. aprila napisal tudi to, »da ne bi veljal niti en odlok, če nanj ne bi pristali vsi narodi, torej če en narod ne želi takšne in takšne vlade, tedaj se tudi drugi obvezujejo, da je ne bodo sprejeli, in da vsak narod obdrži pravico, da izstopi iz DFJ, če se ne strinja z odlokom o obliki vlade in ureditvi države.« /Podčrtal T. F./²³

Ko je Pijade 31. marca pisno predlagal predsedstvu AVNOJ, naj spodbudi pokrajinske protifašistične svete v federalnih enotah, naj na svojem prihod-

¹⁸ Boris Kidrič: Važen mejnik na poti v slovensko svobodo. Slovenski poročevalec, III/28, dne 14. 7. 1942; Dokumenti ljudske revolucije, 2, dok. 114; Ferenc: Ljudska oblast, 1, str. 273—281.

¹⁹ Boris Kidrič: Nova slovenska demokracija. Slovenski poročevalec, III/31, 3. 8. 1942; Dokumenti ljudske revolucije, 3, dok. 21; Ferenc: Ljudska oblast, 1, str. 281—287.

²⁰ Glej op. 17.

²¹ Glej: Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, str. 266—318; AVNOJ i revolucija, str. 499—530; Branko Petranović: Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941—1945. Beograd 1983, II. zvezek, str. 136—140; Janko Pleterški: Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986, poglavje: Načrti »v zapečku« boja za mednarodno priznanje nove Jugoslavije, str. 365—387.

²² Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, str. 283—293; AVNOJ i revolucija, str. 514—519.

²³ Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, str. 293.

njem zasedanju sprejmejo podobno deklaracijo, je svetoval, kakšne točke naj imajo takšne deklaracije. Za tretjo točko je svetoval: »Pravica zvezne pokrajine /v slovenskem prevodu drug izraz za: federalno enoto — op. T. F./, da izstopi iz Demokratične federativne Jugoslavije.«²⁴ Vendar je zanimivo, da so nato deklaracije imele samo določbe o državljanskih pravicah, kakršne je imela tudi izjava Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta o pravicah in dolžnostih slovenskega ljudstva, sprejeta na 1. zasedanju SNOS v Črnomlju. Treba bo še preučiti vprašanje, zakaj v teh deklaracijah niso obravnavali odnosa posameznih federalnih enot do zveze in narobe.²⁵

Čeprav je omenjena prvina možnosti zavrnitve vlade in možnosti izstopa iz zveze imela tudi zunanjepolitični motiv: odklonitev vlade ali družbene ureditve, ki bi jo novi Jugoslaviji hoteli vsiliti zahodni zavezniki (deklaracija je namreč nastala še pred sporazumom Tito—Šubašić, sklenjenim 16. junija 1944, ali leto dni pred ustanovitvijo enotne vlade DFJ 7. marca 1945), se iz navedenega vidi, kako so najvišji funkcionarji AVNOJ in NKOJ pojmovali federativnost nove države in da so tudi po drugem zasedanju AVNOJ priznavali narodom oziroma federalnim enotam pravico izstopiti iz zveze. Torej za njih načelo samoodločbe s pravico do odcepitve ni bilo »potrošeno« ali »konzumirano« na drugem zasedanju AVNOJ in so predvidevali tudi načelo soglasja pri sprejemanju odlokov o temeljnih zadevah sožitja narodov v novi Jugoslaviji.²⁶

V zvezi z obravnavo omenjene deklaracije ali morda mimo nje sta približno v tistem času nastala dva obsežnejša članka o samoodločbi in federaciji, ki nista bila objavljena in sem ju našel v arhivu, sta pa oba, žal, nedatirana.

Nepodpisan in nedatiran članek »**Samoodločba slovenskega naroda**« je napisal podpredsednik IOOF in NKOJ Jože Rus. V prvem delu članka pravi, da je pravica do samoodločbe kakega naroda »tista pravica, po kateri more narod kot celota odločati o obliki svoje državne skupnosti, o svoji povezanosti ali stiku s sosednjimi narodi, o svoji združitvi z drugimi narodi v kakršnikoli mednarodno priznani državni obliki, o razdružitvi, t. j. o odcepitvi iz take skupnosti, o notranjem redu itd.« Pravi tudi, da je pravica do samoodločbe slovenskega naroda »tista osnovna pravica, po kateri si bo slovenski narod kot celota izbral obliko življenja, ki odgovarja njegovim narodnim, političnim in gospodarskim potrebam.« /Podčrtano v izvirniku./ V drugem delu članka Rus pojasnjuje odnos slovenskega sokolstva do samoodločbe.²⁷

Članek »**O federativni državi**« je napisal poverjenik za socialno skrbstvo v NKOJ, slovenski pravnik dr. Anton Kržišnik. Najprej navaja sklep drugega zasedanja AVNOJ o federativni ureditvi nove Jugoslavije, nato pojasnjuje bistvo federacije, konfederacije in unitarne države. Ko poudari, da bo nova Jugoslavija federativna država, doda, da bo federacija višjega tipa, ker »ne bo **prostovoljna** zveza suverenih bratskih narodov le po tem, ker je nastala s prostovoljnimi pristopom vseh združenih narodov v zvezo, ampak tudi po tem, da bo vsakemu narodu pridržana pravica izstopiti iz zveze, kadarkoli se na osnovi svoje pravice do samoodločbe po demokratični poti za to odloči.« /Podčrtano v izvirniku./ Tako tudi za dr. Kržišnika samoodločba s pravico odcepitve ni bila »potrošena« ali enkrat za vselej uporabljena na drugem zasedanju AVNOJ. Dr. Kržišnik je povedal tudi, kje mora biti »težišče« suverenosti. Pravi takole: »Težišče suverenosti v novi Jugoslaviji bo pri narodnih državah, iz katerih bo sestavljena. Zveza bo imela samo tiste kompetence državne oblasti, ki jih bodo nanjo

²⁴ Prvo in drugo zasedanje AVNOJ, str. 293—295; AVNOJ i revolucija, str. 509—511.

²⁵ Makso Šnuderl: Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949, dok. 107; AVNOJ i revolucija, str. 569, 570, 578, 581 in 590.

²⁶ »Ustvarjalci Sklepov drugega zasedanja AVNOJ so razumeli pravico naroda do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, kot temeljno pravico naroda, ki je v času konstituiranja federacije leta 1943, že izrabljena.« (Podčrtal T. F.) Glej: Kontinuiteta separatističnih teženj. Sava Dautović: Pogovor s prof. dr. Brankom Petranovićem o ustavnih sporih ob slovenskih ustavnih dopolnilih. Naši Razgledi 20. 10. 1989 (Prevod iz Politike).

²⁷ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, it. arh., f. 804/IV. Avtorstvo članka sem ugotovil po pisavi, ker je članek napisan s črnilom.

prostovoljno /Podčrtal T. F./ prenesle njene države članice.« Ko nato našteje, kaj je že v pristojnosti zveze (vrhovno vodstvo narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in zastopstvo pred zunanjim svetom), pravi, da jih bo še nekaj, ki pa bodo določene **sporazumno**. Le škoda, da dr. Kržišnik ni navedel, katere bi bile te sporazumno določene zadeve. Pač pa je opredelil še eno bistveno prvino v odnosih med zvezo in federalnimi enotami, namreč načelo prednosti zakonov federalnih enot pred zakoni zveze, kadar se pojavi dvom, katere uporabiti. Tako beremo v članku: »Zveza je pristojna samo za tiste zadeve, ki so ji v zvezni ustavi izrecno dodeljene, za vse druge zadeve pa so pristojne federalne enote. Oblast držav, ki tvorijo zvezo, je torej **prvotna**, samonikla iz lastne suverenosti, oblast zveze pa je **drugotna**, izvedena iz suverene oblasti federalnih enot. Kompetence federalnih enot predstavljajo **pravilo**, kompetence zveze pa **izjemo**. Kadar se pojavi dvom, ali določena zadeva spada v pristojnost zveze ali v pristojnost federalnih enot, se je odločiti za pristojnost federalnih enot.«²⁸ /Podčrtal T. F./ Morda je dr. Kržišnik mislil tako tudi za primer, če si zvezni zakon in zakon federalne enote nasprotujeta, ali pa je morda mislil, da do takšnega primera sploh ne more priti.

V svojem članku »**Pomen odlokov AVNOJA za nadaljnji razvoj našega boja in ustvarjanje federativne državne skupnosti**«, objavljenem v časniku *Nova Jugoslavija* 1. marca 1944, Tito ni obravnaval načelnih vprašanj federacije, temveč predvsem naloge NKOJ. Povedal je, da bodo o notranji ureditvi države dokončno sklepali po osvoboditvi, vendar je treba že med bojem storiti marsikaj, da bi to vprašanje po vojni reševali laže. Zato je naloga NKOJ, da že v vojni prepušča federalnim enotam tiste zadeve, ki so v njihovi pristojnosti, in jim pomaga s pobudami in nasveti. Mora pa tudi skrbeti, da si federalne enote ne bi prilascale njegovih pristojnosti. Opozoril je tudi, da mora razmejitev pristojnosti potekati »zelo skrbno in ob popolnem medsebojnem sporazumevanju.«²⁹

Namenoma sem navedel, čestokrat dobesečno, misli iz zgodovinskih virov. Nedavno sem namreč bral v nekem članku, da nam avnojska načela federativnosti najbolj pojasni prva zvezna ustava iz 1946. leta. Jaz pa mislim, da nam na to vprašanje dajo najboljši odgovor drugemu zasedanju AVNOJ bližnji viri, ki sem jih navedel. Menim namreč, da je prva zvezna ustava nastala že v razmerah, ki so že bile drugačne od tistih, v katerih je bilo drugo zasedanje AVNOJ oziroma prvo zasedanje SNOS ter obravnava osnutkov državnopravnih aktov na bazi 20 v Kočevskem Rogu marca in aprila 1944. Proces centralizacije, ki ga je Tito v pogovoru s slovensko delegacijo opravičeval z vojno nujnostjo, se po vojni namreč ni ustavil, temveč nadaljeval, tozadevno razpravljanje pa že presega okvir mojega predavanja. Ne da bi se spuščal v kakšno politiziranje, mislim, da so navedenim mislim slovenskih ljudi na samoodločbo, suverenost in federativnost zelo blizu tudi pred dvema in pol mesecema sprejeti amandmani k slovenski ustavi.

In kakšna je bila usoda predlogov državnopravnih aktov, ki so jih marca in aprila 1944 obravnavali v Kočevskem Rogu? Njihovo usodo nam pojasni Kardeljevo pismo iz Drvarja 6. maja 1944 Francu Leskošku-Luki: »Moša Pijade, ki je bil pri vas, je izdelal celo vrsto projektov. Mi smo vse te projekte **v principu in podrobnostih** /Podčrtano v izvorniku — op. T. F./ odbili in jih torej ne jemljite v ozir pri vaših stvareh. Deloma smo sprejeli samo pravilnik o Komisiji za vojne zločince. To zaradi informacije. Mi ne nameravamo izdajati nobenih številnih odlokov, a več navodil.«³⁰ Večini članov predsedstva AVNOJ in NKOJ, ki so pri obravnavi državnopravnih aktov (baje jih je Pijade predvideval okoli 60) menili, da bi jih bilo treba sprejeti čimprej, navkljub, sta Tito in Kardelj najbrž menila, da bi bil njihov sprejem politično neustrezen, če ne celo škodljiv.

²⁸ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, p. a., f. 506/II.

²⁹ Josip Broz-Tito: *Zbrana dela*, 19, str. 47.

³⁰ Zgodovinski arhiv centralnega komiteja ZKS v Ljubljani, fond CK KPS, Kardeljeva pisma, pismo 6. 5. 1944.

In to glede na to, da zavezniki še niso priznali AVNOJ in NKOJ, temveč so samo upoštevali narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije kot stvarno vojskujočo se silo proti okupatorjem in kvistlingom in jo v tem vojskovanju tudi moralno in gmotno podpirali. V prej navedenem pismu je namreč Kardelj povedal tudi tole: »Velike težave imamo z inozemstvom, kjer se je reakcija silno aktivizirala proti nam. Zlasti v Ameriki. Na neko priznanje NKOJ v doglednem času ni niti misliti. Osnovno je naša vojska. Mobilizirajte! Mobilizirajte!« /Podčrtano v izvorniku./ Isti dan je Tito v pogovoru z dvema zavezniškima novinarjema na njuno vprašanje o načrtih za povojno politiko in družbeno organizacijo odgovoril tudi tole: »Ustanovitev Jugoslavije enakopravnih narodov, v kateri bodo vsi narodi uživali svoje nacionalne pravice in si znotraj svojih državnih meja organizirali svoje življenje tako, kakor jim ustreza.«³¹ /Podčrtal T. F./

Morda je tudi omenjeno Kardeljevo pismo vplivalo na to, da navedenih članok Rusa in Kržišnika niso objavili in da nato v slovenskem narodnoosvobodilnem tisku do julija 1944 ni nobenega članka o federaciji. Šele v Ljudski pravici 6. julija 1944, torej že po sporazumu Tito—Šubašić, se je pojavil Kidričev članek »O osnovnih značilnostih v graditvi Demokratične in federativne Jugoslavije«. V njem je najprej ošvrknil »staro, formalne državnopravne teorije o federacijah«, češ da so zgolj formalne, abstraktne, oddvojene od žive prakse in živega razvoja. Morda je pri tem mislil tudi na že omenjeni neobjavljeni članek dr. Kržišnika ali morda tudi na članek dr. Černeja o »Državnopravnem značaju našega osvobodilnega gibanja«, ki je izšel šele spomladi 1944 v Spomenici o prvem zboru slovenskih pravnikov na Suhorju pri Metliki in se je precej skliceval na izvajanja pravnih teoretikov iz meščanske družbe. Kidrič je nato povedal, da je graditev nove Jugoslavije v nasprotju s takšnimi teorijami in podčrtal, »da se je v praksi in v popolnem soglasju s sklepi zgodovinskega drugega zasedanja AVNOJ porodil resnični tip federacije z vsemi njenimi potrebnimi lastnostmi: po eni plati dejanska enakopravnost narodov in jamstvo za njihov kar najpopolnejši nacionalni razvoj, vstevši lastno državnost, po drugi strani močna državna celota zvezne države, enotno in učinkovito vodene, z rastočim ugledom doma in v inozemstvu.« /Podčrtano v izvorniku./ Med štirimi osnovnimi značilnostmi graditve nove države je navedel tudi to, da noben jugoslovanski narod ne nastopa kot združujoči narod in da je osnovno načelo vsake federacije, da vsaka federalna enota prepušča del svoje suverenosti v korist skupne suverenosti vse države, ne da bi pri tem izgubila lastno državnost, dobilo svoje praktične in konkretne temelje že v samem boju. Dobesedno je navedel tisti odlomek iz omenjenega Titovega članka, ki govori o zelo skrbnem in sporazumnem razmejevanju pristojnosti med zvezo in federalnimi enotami. Če se ne spuščamo v razglabljanje, kako si je Kidrič zamišljal skladnost med načelom popolne suverenosti narodov oziroma federalnih enot in močno zvezo, pa je bilo opozarjanje na pazljivo razmejevanje pristojnosti tisti čas umestno, ker je šele sredi leta 1944 začel NKOJ s svojimi poverjeništvii posegati v razvoj ljudske oblasti in partizanske civilne uprave, ki je bil do takrat na Slovenskem skoraj popolnoma samostojen.

Ne da bi se spuščal na politično področje, izražam misel, da nekatera stališča iz zgodovinskih virov o samoodločbi, suverenosti in federativnosti danes niso samo stvar politične in ustavne zgodovine. Aktualna so, če se bo zakonodajalec tudi pri pripravi nove slovenske ustave skliceval na avnojske temelje. Kajti nekje sem bral, da prihodnja Jugoslavija ne more biti niti avnojska, temveč nekaj popolnoma novega.³²

³¹ Josip Broz-Tito: Zbrana dela, 20, str. 34.

³² »Geslo združitve, ki ga je ponudil Tito, je bilo politična floskula boljše vizma, država, ki nikakor ni enotna (ne zgodovinsko ne gospodarsko ne kulturno ne politično) pa se lahko spet združi samo na podlagi dejanskih interesov gospodarstva in politike na skupnem trgu blaga in idej« (Goran Moravček: Titov duh ne more reševati problemov. Delo 27. 12. 1989) — »Naj govorimo o možnosti kakršnekoli Jugoslavije, vedno postane povsem očitno, da avnojska ne more biti. In to iz teoretičnih in praktičnih razlogov.« (France Bučar: Konec avnojske Jugoslavije. Demokracija 19. 12. 1989.)

Ce upoštevamo vse misli in stališča, ki so jih izrazili vodilni ljudje iz NOB po drugem zasedanju AVNOJ, t. j. o popolni suverenosti slovenskega in seveda tudi drugih jugoslovanskih narodov oziroma federalnih enot Jugoslavije, da si svobodno sami uredijo življenje znotraj svojih držav, kakor jim v narodnem, političnem, gospodarskem in kulturnem pogledu najbolj ustreza, da prostovoljno in sporazumno določijo tiste zadeve, ki jih naj predvsem za zagotovitev njihove suverenosti opravlja zveza, da v nobenem primeru ne sme biti niti prevlade ali t. i. majorizacije enega naroda nad drugimi niti drugih narodov nad enim, da se v primeru kršenja tega načela lahko narod ali federalna enota odcepi od zveze, se sprašujem, ali smo sploh imeli državo, ki bi popolnoma slonela na vseh teh načelih.

Zusammenfassung

DIE FRAGE DER SELBSTBESTIMMUNG UND DER SOUVERÄNITÄT DES SLOWENISCHEN VOLKES NACH DER ZWEITEN SITZUNG DES AVNOJ

Tone Ferenc

Die vorliegende Abhandlung stellt einen erweiterten Vortrag dar, den der Verfasser bei einer Gedenkveranstaltung zum 80. Geburtstag des verstorbenen Univ. Prof. Dr. Metod Mikuž hielt. Sie erörtert das Verhältnis der nationalen Befreiungsbewegung in Slowenien, insbesondere der Kommunistischen Partei Sloweniens sowie der Befreiungsfront des slowenischen Volkes zu Jugoslawien. Die Befreiungsfront, die die Zerstückelung Jugoslawiens durch den Okkupator nicht anerkannte, betonte vor allem seit Ende des Jahres 1941 den Grundsatz der Selbstbestimmung des slowenischen Volkes mit dem Recht auf Absonderung, wovon ihre Dokumente und auch die veröffentlichten Artikel der Leute aus ihrer Führung (z. B. Boris Kidrič, Edvard Kočbek und Maks Stermecki) im Jahre 1942 zeugen.

Seit der ersten Sitzung des AVNOJ (des Antifaschistischen Rates des Nationalen Befreiungskampfes Jugoslawiens) zeichnen sich bereits genauere Umrisse des neuen Jugoslawien als einer föderativen Gemeinschaft von fünf gleichberechtigten Völkern, seit der zweiten Sitzung von sechs föderalen Einheiten ab. Auf Grund des Beschlusses dieser Sitzung über die Föderativität Jugoslawiens, der eher grundsätzlicher Art war, arbeitete die Delegation des AVNOJ und des NKOJ (des Nationalen Komitees der Befreiung Jugoslawiens) im Baza 20 (Standquartier der Obersten Leitung) im Kočevski Rog unter verschiedenen Entwürfen für staatsrechtliche Akten auch einen Vorschlag zur »Deklaration der Grundrechte der Völker und Staatsbürger« aus. Darin wurde das neue Jugoslawien als ein föderativer und demokratischer Staat von fünf gleichberechtigten und souveränen Völkern bzw. von sechs föderalen Einheiten definiert, und jedem Volk wurde weiterhin das Recht auf Absonderung eingeräumt, falls seine Souveränität durch Majorisierung oder Druckausübung bedroht werden sollte.

Auch in Abhandlungen einiger führender Köpfe der nationalen Befreiungsbewegung in Slowenien (Dr. Darko Černej, Josip Rus) aus jener Zeit wird unter den wesentlichen Merkmalen der Souveränität des slowenischen Volkes das Recht angeführt, das Leben innerhalb einer föderalen Einheit vollkommen selbständig zu organisieren, das Primat der Souveränität dieser Einheiten vor derjenigen des Bundes sowie das Recht der Völker auf Absonderung. Der Verfasser ist der Meinung, daß die Ansichten der Leute jener Zeit zu den vom AVNOJ definierten Grundsätzen von Souveränität und Föderativität mehr Echtheit bewiesen als diejenigen aus der Nachkriegszeit. Er stellt sich auch die Frage, ob das neue Jugoslawien jemals so war, wie es sich die Führung der nationalen Befreiungsbewegung in Slowenien vorstellte, als sie sich dafür entschied.

Samo Kristen

AMERIŠKI TISK IN TRST SPOMLADI 1945 —
KONEC NEKEGA ZAVEZNIŠTVA

Ko je 1. maja 1945 jugoslovanska IV. armada v sklopu zaključnih osvobodilnih operacij zadela ob tisto razmejitveno črto zavezniških nasprotij, ki ji je nemški propagandni minister dr. Joseph Goebbels v nacionalsocialističnem glasilu »Das Reich« že februarja 1945 nadel ominozno ime »železna zavesa« (der eiserne Vorhang), se je za trenutek zdelo, da do uresničitve napovedi nacistične propagande o neizogibnosti skorajšnjega spopada med vzhodnimi in zahodnimi zavezniki v resnici ni več daleč.¹ Na nezdržljivost zavezniških aspiracij na tem območju je opozarjala tudi interna brošura, ki so jo Nemci konec leta 1944 ali v začetku leta 1945 izdali v Trstu. Njen pisec, esesovski vojni poročevalec dr. Hanns Schneider-Bosgard je v zaključni besedi knjižice napovedal možnost, da »Operacijsko območje Jadransko Primorje« iz političnega bojišča prve vrste (politisches Kampfgebiet erster Ordnung) lahko že v kratkem postane vojaško bojišče prve vrste (militärisches Kampfgebiet erster Ordnung), ob tem pa na način tretjega, ki si obeta koristi od nesloge v sovražnikovem taboru, zapisal: »Oba nasprotnika imata svoje naklepe. Boljševistični so po dogovorih v Teheranu in Moskvi povsem jasni. Operacijsko cono zahtevajo zase. Načrti zahodnih zaveznikov gredo v nasprotno smer.«²

Ugotovitev, natisnjena v zaupnem vojaško-političnem priročniku jadranskega poveljstva »SS Standarte Kurt Eggers«, že v času izida ni bila kaj dosti več od ne pretirano skrbno varovane, vsem znane »secret de polichinelle«. Tako je prav na prvi novoletni dan leta 1945 vodilni ameriški dnevnik »New York Times« objavil daljši prispevek Cyrusa Lea Sulzbergerja, v katerem je znani ameriški časnikar mednarodno javnost seznanil z načrtom ameriške vlade o po-vojni ureditvi vzhodne Evrope. V sestavku, naslovljenem »U. S. Goals outlined for Eastern Europe«, je Sulzberger med drugim zapisal, naj bi v skladu s predstavami State Departmenta Jugoslaviji po vojni pripadle Istra, Reka in Zadar z nekaterimi jadranskimi otoki, nikakor pa ne Gorica in Trst, ki ju, kot je izrecno pripomnil, zahtevajo »vse jugoslovanske struje«.³

Novica je v diplomatskih krogih prizadetih držav povzročila precejšnje razburjenje. Že 2. januarja 1945 je bivši minister v emigrantski vladi Ivana Šubašiča, slovenski znanstvenik, pisatelj in diplomat dr. Izidor Cankar v svojem londonskem dnevniku opozoril na »dvanajst točk« ameriške vlade (v razburjenju jih je verjetno slabo preštel, saj jih je bilo v resnici trinajst), nato pa ob priznanju, da so povečini sestavljene pametno in z očitno željo po pravičnosti, zaskrbljeno pripomnil: »Hkrati se zdi, da informacije, dane Sulzbergerju, niso bile namenjene javnosti, ker ni videti, kakšen smisel naj bi imel

Sestavek je nastal na podlagi dela časopisnega gradiva, ki ga v obliki mikrofilmov hrani berlinski »John F. Kennedy-Institut für Nordamerikastudien« (Freie Universität Berlin). Ob tej priliki izrekam zahvalo omenjeni instituciji in njenim sodelavcem za ljubeznivo pomoč. Sestavek dopolnjuje prikaze, objavljene v 19., 20. in še ne natisnjeni 22. številki »Razprav in gradiva« (Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani). V njih je avtor obravnaval odziv, ki ga je imela tržaška kriza na straneh spominskih in dnevniških pričevanj ameriških, britanskih, italijanskih in jugoslovanskih oziroma slovenskih protagonistov.

¹ V Zagrebu, ki je padel šele 8. maja 1945, teden dni za Trstom, so se oblastniki še v zadnjem trenutku nadejali uresničitve tovrstnih napovedi. 4. maja 1945 je nekdanji »Obzorov« novinar, znani hrvaški publicist dr. Josip Horvat v svoj dnevnik zapisal naslednjo pripombo: »Afera z bog Trsta posve interesantna, samo koliko razabrao iz razgovora s Chilarom, u Mletačkoj (Ministarstvo vanjskih poslova) pripisuju joj preveliku važnost i stvaraju posve pogrešne zaključke.« (Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943—1945. Liber; Zagreb 1989, str. 227.)

² Bandenkampf in der Operationszone Adriatisches Küstenland, Deutscher Adria-Verlag G. m. b. H., Triest, s. d., str. 138.

³ New York Times, 1. januar, str. 1—11.

tak balon d'assai /sic/, ki bo vzbudil vznemirjenost v vseh državah, ki se jih načrt tiče, in ker zavezniki ne žele, da se že sedaj razpravlja o spornih vprašanih mednarodnih meja. Ni popolnoma jasno, kakšna bi bila jugoslovanska meja v Primorju, a verjetno je mišljena Wilsonova črta; gotovo pa je, da slovensko ozemlje ostane po tem načrtu pod Italijo, ne kot del neke mednarodne državnice...⁴

Da so bila Cankarjeva predvidevanja v veliki meri utemeljena, je postalo razvidno že naslednjega dne: »Izkazalo se je, da je zadeva s Sulzbergerjevimi 12 točkami /sic/ zelo resna. Med točkami je ena, ki prepušča angleški otok Ciper Grčiji, zaradi česar je britanska vlada gotovo takoj prosila Washington pojasnila. Stettinius je nato včeraj izjavil, da je Sulzberger videl spise State Departmenta, ki niso bili namenjeni javnosti in ne predstavljajo definitivnih ameriških načrtov; da State Depart/ment/ neprestano revidira svoje načrte. — Ta izjava zanesljivo potrjuje, da oni načrti v ameriškem zunanjem ministrstvu resnično obstoje, da Amerika hoče dati Gorico in Trst Italiji, dasi pripušča možnost, da se plan revidira. Britanija je takoj reagirala, zato Stettiniusova izjava, da načrt ni definitivni. Tudi mi bi morali storiti nekaj, a po kom? Morda dobro, da govorim s Šub/ašičem/ in Velebitom.«⁵

Teden dni po Sulzbergerjevem članku, objavljenem v »New York Timesu«, je Izidor Cankar končno pričakal tolikanj pričakovani jugoslovanski odgovor: »Smodlaka je včeraj podal izjavo, s katero zahteva Reko in Trst za nas, zagotavljajoč italijanski manjšini narodne pravice. To je pravi odgovor na Sulzbergerjevo objavo ameriških načrtov, ki bi ga moral dati Šub/ašič/ kot priznani jugoslovanski zunanji minister.«⁶

Na izjavo prvega poverjenika NKOJ za zunanje zadeve pa se ni odzval le dr. Izidor Cankar v Londonu; že naslednjega dne jo je komentiral tudi Herbert C. Matthews, rimski dopisnik lista, ki je prvi objavil Sulzbergerjevo vest. Ameriški novinar je v sestavku, objavljenem 8. januarja 1945,⁷ opozoril na dejstvo, da se z izjavo visokega jugoslovanskega diplomata prvič uradno odpira eno izmed najbolj občutljivih vprašanj, s katerimi se bo morala soočiti povojna Evropa. Toda izguba Trsta, mesta, za katerega je v prvi svetovni vojni padlo 600.000 italijanskih vojakov, bi bila že s strateškega vidika usodna, je menil Matthews. Odrpla bi prosto pot bodočim invazijam v Italijo, saj so te v preteklosti potekale prav po tistih dolinah, ki jih zdaj zase zahtevajo Jugoslovani. Italijansko javnost naj bi zlasti vznemirjalo dejstvo, da bo Titu po vsej priliki uspelo zasedi Trst pred zahodnimi zavezniki in Evropo postaviti pred izvršeno dejstvo. Ledeni molk britanskih uradnih krogov naj bi še dodatno demoraliziral Italijane, med italijansko prebivalstvo Trsta in Reke pa naj bi se že zalezal strah pred bodočimi masakri. Herbert C. Matthews je sestavek sklenil s skoraj rotečimi stavki: »Ni Italijana, ki ne bi z zagrenjenostjo in z besom sprejel izgube Trsta. Ni italijanske vlade, ki bi s pristankom na takšno izgubo preživela kaj dosti več od trenutka. To so preprosta dejstva, ki jih lahko potrdi vsak, ki pozna Italijo in Italijane.«

Bralci, ki so natančneje poznali piščevo novinarsko pot, v njegovo poznavanje italijanskih razmer v resnici niso mogli dvomiti, toda te so imele vsaj toliko opraviti z italijansko imperialno izkušnjo kot z apeninskim polotokom. Herbert C. Matthews se je natanko deset let prej zapisal v zgodovino ameriškega tiska s sestavkom, ki je bil najdaljši od vseh, kar jih je dotodaj izšlo na straneh »New York Timesa«. Poročilo, ki je obsegalo šestnajst stolpcev naslovne strani in polni dve notranji strani, je preobremenjeni oddajnik italijanske armade oddajal cela dva dni, v njem pa je ameriški vojni poročevalec s kopicjo podrobnosti opisal obleganje in zavzetje abesinske gorske trdnjave Azbi.

⁴ Izidor Cankar: Londonski dnevnik 1944—45. Ljubljana 1985, str. 54.

⁵ Ibid., str. 55.

⁶ Ibid., str. 57.

⁷ New York Times. 8. januarja 1945, str. 9.

Matthews pri tem ni skrival naklonjenosti do fašističnih oblegovalcev, prav tako kot tudi kasneje ni nikoli zanikal svojih tedanjih profašističnih simpatij. Vrsto let za tem se je medtem že spreobrnjeni časnikar v »Soli dopisnikov« z značilno ameriško prostodušnostjo spominjal nekdanje »delovne hipoteze«: »Če začnete s premiso, da se dve tolpi ničvrednežev spopadeta med seboj, potem je popolnoma naravno, da privoščite zmago ničvrednežem, ki so vam ljubši: In meni so bili med tistim pretepom Italijani ljubši od Britancev ali Abesincev.«⁸

Deset let po bitki, v kateri sta prekrizala orožje fašistični general Oreste Mariotti in abesinski ras Kasa Sebat, je avtor te izvirne premise (zanjo je prejel tudi Mussolinijevo odlikovanje⁹) še vedno preferiral Italijane. Toda namesto obskurne afriške trdnjave, ki je leta 1935 za hip vzbudila pozornost ameriških bralcev, je bilo tokrat govora o vprašanju, ki ni bilo od včeraj in čigar globalne nasledke je bilo čutiti še celo desetletje po vojni. Šlo je za bodočo usodo nekdanj največje luke habsburškega cesarstva, ki je ob koncu prve svetovne vojne v skladu z določili tajnega londonskega sporazuma pripadla Italiji, da bi nato ob koncu druge svetovne kataklizme postala prvi zastavek v globalni strategiji zaustavljanja komunističnega vpliva in hkrati simbolični mejnik, s katerim je Winston Churchill leta 1946 v ameriškem Fultonu tudi geografsko zakoličil znamenito sintagmo o železni zavesi — segajoči, kot je dejal, »od Gdanska na Baltiku do Trsta na Jadranu«.

O mestu, ki je maja 1945 postalo jabolko spora med vzhodom in zahodom, je ameriška katoliška revija »Commonweal« maja 1946 zapisala: »Trst Američanom zveni domače. Dolgo je bil v naslovnicah.«¹⁰ Če je torej ime severno-jadranskega pristanišča ameriškim bralcem leto dni po koncu vojne v resnici zvenelo znano, je bila to vsekakor tudi zasluga proslavljenih publicističnih peres, kakršna sta bila, denimo, Cyrus Leo Sulzberger ali Herbert C. Matthews. A če je Trst zlasti v maju in juniju 1945 polnil naslovne stolpce ameriških časopisov, vse do italijanske okupacije septembra 1943 o njem skorajda ni bilo slišati. Redke vesti, v katerih je bilo omenjeno njegovo ime, so bile namenjene dejavnosti italijanske križarke »Trieste«, ki je z vrstnicami, imenovanimi po Pulju, Zadru, Gorici in Reki, občasno vznemirjala zavezniško ladjevje v Sredozemlju. Da bo Trst zaveznikom že v kratkem povzročal povsem drugačne skrbi, je bilo mogoče slutiti le iz skopih vesti, ki so se pričele pojavljati sredi leta 1944, povsem razvidno pa je to postalo septembra istega leta, ko je v »New York Timesu« izšel komentar rimske dopisnice, Pulitzerjeve nagrajenke in »fanatične irske katoličanke«, Anne O'Hare McCormick. Ugledna publicistka, ki je leto dni pred fašističnim maršem na Rim napovedala Mussolinijevo zmago, je tokrat z nič manjšo dalekovidnostjo anticipirala bistvo bodočega zapleta okrog Trsta. Ta »nenavadno uglajena dama« in »izvrstna stilistka«, ki jo je bodoči Titov biograf v času Pariške mirovne konference označil za pobornico vatiškanske linije v uredništvu New York Timesa,¹¹ je pravo naravo zavezniških strahov za usodo Trsta povzela v stavkih, v katerih so argumenti politične geografije povsem prevladali nad argumenti ekonomske geografije: »Medtem ko je prebivalstvo Trsta povečini italijansko, je Trst strateško pristanišče Srednje Evrope. Nelagodnost spričo Titove zahteve je še poudarjena zaradi prepričanja, da ta izraža željo Moskve po nadzoru nad tem izhodom na morje. Fašistična Italija je v času, ko je Nemčija pomaknila svoje meje na Brenner, zanihala proti vzhodu. Antifašistična Italija bo še močneje zanihala proti vzhodu, ko bo Rusija zagospodovala nad Trstom. Uradniki, ki se takšnega izida nadejajo, so si v tem edini s tistimi, ki se ga boje.«¹²

⁸ Phillip Knightley: Prva žrtev. Vojni dopisnik kot junak, propagandist in ustvarjalec mitov od krimske do vietnamske vojne. Borec, Ljubljana 1981, str. 205.

⁹ Vladimir Dedijer: Pariska konferencija, Biblioteka Trideset dana, Zagreb 1948, str. 128.

¹⁰ The Commonweal, 24. maj 1946, str. 131.

¹¹ Dedijer: Ibid.

¹² New York Times, 18. september 1944, str. 18.

Bojazni tistih, ki so se takega izida bali, so se vsekakor povečale sredi aprila 1945, ko je maršal Tito obiskal Moskvo. V intervjuju za sovjetski armadni časopis »Krasnaja zvezda« je 15. aprila 1945 izrecno potrdil, da bo Jugoslavija po končani vojni zahtevala tako Istro kot Trst. Takšne izjave, ki jo je ponovil tudi naslednjega dne v pogovoru s C. L. Sulzbergerjem,¹³ po prepričanju številnih komentarjev ne bi mogel dati, če si predhodno ne bi zagotovil podpore Kremlja. Možnost, da je do tega v resnici prišlo, je očitno preplašila tudi italijanskega predstavnika v Moskvi, Pietra Quaronija, saj je 24. aprila 1945 zapisal: »Zdi se mi, da je naš položaj trenutno katastrofalen... Na Moskvo ni več mogoče računati. Obrniti se moramo na London in Washington.«¹⁴

1. maja 1945, dva tedna po Titovem intervjuju s Sulzbergerjem, je bil Trst osvobojen. Novica je na naslovnici »New York Timesa« odjeknila še istega dne, skupaj z vestjo o dveh velikih zavezniških zmagah — ameriškem vkorakanju v glavno mesto strankinega gibanja München in izobešanju rdeče zastave na Reichstagu.¹⁵ Vest o samomoru Adolfa Hitlerja je list objavil 2. maja 1945, vzporedno s poročilom novinarka Virginije Lee Waren o »zgodovinskem« srečanju med 8. armado ameriškega generala Marka Clarka in 4. armado generala Petra Drapšina.¹⁶ Bralec »New York Timesa«, ki je torej 2. maja 1945 prav pod fotografijo zdaj že mrtvega vodje Tretjega Reicha uzrl novico o prijateljskem snidenju dveh zavezniških armad, si verjetno ni mogel predstavljati, da bo vrhovni poveljnik zavezniških sil v Sredozemlju, feldmaršal Harold Alexander že 19. maja 1945 jugoslovansko osvoboditev Trsta izenačil z osvajalnimi praktikami Hitlerja, Mussolinija in Japonske; primerjava, ki se je uredniku ameriške liberalne revije »The Nation« zdela »nagnusna« (nasty), a je bila najboljši dokaz za to, da zmagovita zavezniška koalicija v resnici ni preživela konca vojne.¹⁷

Zdi se, da se je tega pomembnega dejstva, ki ga je Churchillova politika brezkompromisnega zaustavljanja »rdeče nevarnosti« v Evropi odločilno precipitirala, tisk na drugi strani oceana ovedel nekolikanj pred britanskim; zanimiv paradoks, če pomislimo, da je ameriška politika v tem procesu sprva le obotavljivo sledila britanski iniciativi. Kot je namreč v svoji analizi pisanja britanskega tiska o Jugoslaviji v letu 1945 ugotavljal tržaški zgodovinar Jože Pirjevec, naj bi britanski tisk skozi vse leto 1945 »gojil iluzije, ki so jih v vladnih krogih že zdavnaj pokopali, in torej razlagal dogodke v nekoliko netočni in popačeni luči.«¹⁸ Vsled tega je avtor do naslova lastnega spisa že v uvodu izrekel pridržek; sintagma »Od prijateljev do sovražnikov« naj bi v večji meri veljala za dokumente Foreign Officea, medtem ko naj bi britanski tisk v razmerju do Jugoslavije skozi vse leto 1945 obdržal umirjen in uravnotežen odnos. To naj bi veljalo tudi za poročanje britanskega tiska o vprašanju Trsta, ki je spomladi 1945 takorekoč monopoliziralo medijsko pozornost, namenjeno Jugoslaviji. Londonski »Times« in »Economist«, lista, ki ju je Pirjevec izbral za reprezentativne vzorec svoji analizi, naj bi se ideološkemu kontekstu konflikta, »namreč vprašanju, do kam se bodo v Evropi razširile čete z rdečo zvezdo na kapi«,¹⁹ povsem izognila, o sporu pa poročala izključno z narodnostnega zornega kota; dejstvo, ki ga je na svojevrsten način potrdilo tudi žolčno pismo britanskega pisatelja in katoliškega konvertita Evelynna Waugha, namenjeno uredništvu »Timesa«.

¹³ New York Times, 18. april 1945, str. 17. Primerjaj razliko v navedbah glede datuma Sulzbergerjevega moskovskega intervjuja z Josipom Brozom Titom. Po sočasni verziji New York Timesa, v kateri je povzeta vsebina intervjuja, naj bi šlo za 16. april 1945, medtem ko Sulzberger v svojih spominih ali bolje dnevniku pogovor datira s 15. aprilom 1945. (C. L. Sulzberger: Sedem celin in štirideset let. Izbrani memoari. CGP Delo, Globus, Zagreb, 1980, str. 58.)

¹⁴ Diego de Castro: La Questione di Trieste. I. Edizioni LINT, Trieste 1981, str. 320.

¹⁵ New York Times, 1. maj 1945, str. 1.

¹⁶ Ibid., 2. maj 1945, str. 1.

¹⁷ The Nation, 26. maj 1945, str. 588.

¹⁸ Jože Pirjevec: Od prijateljev do sovražnikov. Odnos britanskega tiska do Jugoslavije leta 1945. Borec (posebna številka »Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji«). Uredil dr. Dušan Biber, 12. 1986, str. 682.

¹⁹ Pirjevec: Ibid.

Če naj bi torej britanski tisk v poročanju o tržaškem sporu ostajal v okvirih zavezniške koalicije in tehtajoč meritornost jugoslovanskih zahtev po Trstu v najslabšem primeru obsojal »modus procedendi« njihovega uveljavljanja, je ameriški tisk nasprotno že v maju 1945 povsem odkrito izrekal spoznanje, da vprašanje Trsta ni nikakršen klasičen ozemeljski disput, ki bi zanj veljali običajni kriteriji razreševanja, ampak veliko več od tega: šlo naj bi v resnici za prvi lokalni test v globalnem merjenju moči med vzhodom in zahodom. Etnična, ekonomska, geografska in zgodovinska komponenta tržaškega vprašanja naj bi bile podrejene temu temeljnemu kriteriju razločevanja; dejstvo, ki ga ameriški tisk sicer ni izrecno zanikal, a tudi nikoli tako eksplicitno priznal, kot je to storila, denimo, jugoslovanskim zahtevam izrazito nenaklonjena španska zunanjepolitična revija »Mundo«, ko je leto dni po koncu vojne v redkem trenutku avtorefleksije lastne pozicije zapisala: »Kaj bi dejali danes, če bi v Beogradu vladal Aleksandrov prvorojenec, v Rimu pa bi se ustoličil Sovjet? Problem Trsta, Istre, Gorice, problem celotne Julijske krajine bi zadobil za nas popolnoma drug in drugačen aspekt. Ni prav, da so realnosti podvržene vtisom in potrebam trenutka.«²⁰

Takšno, »realistično« stališče najuglednejših predstavnikov ameriškega »fourth estate« do spora, ki je v živo zadeval ne le interese obeh neposredno prizadetih držav, ampak tudi občutljivi paralelogram sil, vzpostavljen s pravkar doseženo zmago zavezniške koalicije nad nacistično Nemčijo, je v času majske krize morda najpregnantneje izrazila prav visoko nakladna ilustrirana revija »Time«. Drugače kot britanska »Times« in »Economist«, ki sta, kot je duhovito pripomnil Pirjevec, tržaški spor prikazala »malodane kot osebno zdrabo med feldmaršalom Alexandrom in maršalom Titom«,²¹ je »Time« konflikt projiciral na globalni zaslon povojnih zavezniških nasprotij: jadransko pristanišče naj bi se znašlo na skrajnem jugozahodnem zaključku kontinentalne linije, ki naj bi na razdalji 1700 milj, od norveške Finnmarke do Jadrana, zamejevala novonastalo področje sovjetskega vpliva. Velika Britanija se je na to dejstvo odzivala tako kot se mora odzvati vedno, kadar je ogrožen njen nadzor nad Sredozemljem. Ameriška vlada, ki je uvidela skupen interes v tem vprašanju, je reagirala skupaj z njo. Izmed vseh točk v Evropi, na katerih je prišlo do napetosti med zavezniki, se je tako Trst najbolj približal nevarnosti vojnega spopada. »Nihče si ni želel bitke za Trst, a vsi so jo tvegali«, je skorajda v duhu kasnejše definicije »brinkmanshipa« zapisal neimenovani komentator, nato pa sestavek, ki je že s samim naslovom »What's all that?« izražal prepredenost nad nenadno zaostritvijo, sklenil z naslednjo ugotovitvijo: »Če nič drugega, je bil Trst študija o vojaško-političnih tveganjih v svetu Velikih Treh.«²²

Položaj Združenih držav Amerike v težavnem »ménage à trois« zmagovitih Velikih Treh je z zornega kota tržaške krize analiziral tudi urednik ameriške liberalne revije »The Nation«, Isidor Feinstein Stone. Legendarni izdajatelj kasnejšega »I. F. Stone Weekly«, lista, čigar naročniki so bili Albert Einstein, Bertrand Russell in Eleanor Roosevelt, je v sestavku, naslovljenem »Trst in San Francisco« vznemirjeno ugotavljal, da so Združene države po smrti predsednika Roosevelta izgubile dragoceno pozicijo posrednika med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo. Zunanjepolitični vakuum, ki je nastal z izginotjem velike osebnosti, naj bi nasprotno spretno zapolnili Britanci in nato v tipični politiki ravnotežja moči izigrali Američane zoper Sovjete. To naj bi bilo očitno zlasti na primeru Trsta, kjer naj bi se britanske težnje po ohranitvi reda soočile z revolucionarnim impetuosom partizanskih sil, trdno odločenih, da počistijo

²⁰ »Que diríamos hoy, si en Belgrado reinase el primogenito de Alejandro, y en Roma se hubiese establecido un Soviet? El problema de Trieste, Istria, Gorizia, el problema de toda la Venecia Julia tendría para nosotros otro aspecto, totalmente distinto. No esta bien que las realidades queden sometidas a las impresiones y las conveniencias del momento...«. Mundo. Revista semanal de política exterior y economía. No. 341, november 1946, str. 400.

²¹ Pirjevec: Op. cit., str. 682.

²² Time, 28. maj 1945, str. 20.

z vsemi reakcionarnimi vplivi. Zaskrbljen nad domnevno dolgoročno premiso skupne anglo-ameriške strategije, po kateri naj bi bila vojna zoper Sovjetsko zvezo v bližnji ali daljni prihodnosti neizbežna, je I. F. Stone opozarjal na nevarnost, da komaj porojeni duh Združenih narodov že na samem začetku ne izdahne na neprijazni obali severnega Jadrana. V britanski skrbi za ohranitev evropske »balance of power«, prizadevanju ustaviti sovjetski vpliv na črti Hamburg—Trst, bojazni pred tem, da bi Sovjeti preko Trsta zakoračili v sredozemsko politiko, in očitni odločenosti, da se prav v Trstu doseže test moči, je kasnejši pisec »Skrivne zgodovine korejske vojne« videl tisti idealni stek okoliščin, v katerem bi lahko prišlo do ponovitve svetovnega spopada. »Zgodovinsko gledano je bil Balkan vedno tvegano področje za tovrstne preizkuse. Trst ni daleč od Sarajeva.«²³

26. maja 1945, ko je omenjeni sestavek ugledal luč sveta, je bil anglo-ameriški preizkus moči že opravljen. Nočno streljanje, do katerega je prišlo prejšnjega dne v Trstu, pa Kasandrinim klicem urednika »The Nation« navkljub vendarle ni naznanilo zgodovinske reprize. Sarajeva, ampak le triinpetdeseti rojstni dan maršala Tita. Pridružili so se mu tudi pripadniki zavezniškega osebja, a kot ni pozabil omeniti lokalni dopisnik »New York Timesa« — le s strelji v nebo (»with a sky as a target«).²⁴ Po mnenju tržaškega poročevalca Milтона Brackerja zavezniška nedoslednost v odnosu do Jugoslovancev nikoli ni prišla jasneje do izraza kot ravno na formalnem banketu, ki ga je v počastitev Titovega rojstnega dne tisti večer priredil tržaški Komite narodne osvoboditve: »V dvorani, ki je žarela od luči in v kateri so še pred slabim mesecem večerjali Nemci, so se najvišje vojaške avtoritete zahodnih zaveznikov posedle skupaj z najvišjimi vojaškimi in civilnimi predstavniki jugoslovanskega režima in se pretvarjale, da ne vedo, da je komaj šest dni pred tem njihov vrhovni poveljnik primerjal politiko slednjih s tisto, ki so jo vodili Hitler, Mussolini in Japonska.«²⁵

Po šestih dneh demonstrativnega razkazovanja mišic, ki ga je novi ameriški predsednik Harry S. Truman v svojih spominih povsem ustrezno poimenoval »show of strenght«,²⁶ je bilo v skupnem nazdravljanju v resnici mogoče videti vrhunec zavezniške hipokrizije. A hkrati je nenadni »volte face« zahodnih zaveznikov naznanil tudi konec svojevrstnega informacijskega mrka, ki je vse do tedaj zagrinjal prizorišče tržaške krize: Šele 27. maja 1945 je namreč ameriška javnost prvič izvedela, da je bilo vse dotedanje poročanje o Trstu podvrženo pravilom najbolj rigorozne vojaške in politične cenzure, kar jih je bilo dotedaj uveljavljenih na področju Italije. Če je že 12. maja 1945 Milton Bracker položaj tržaških dopisnikov primerjal s »težavnimi vicami« (difficult limbo),²⁷ se je namreč po sloviti Alexandrovi izjavi, ki je temperaturo okrog Trsta dvignila do vrelišča, dopisniški purgatorij spremenil v inferno, v katerem so brez sledu poniknila vsa tako imenovana »vnetljiva sporočila« (inflammatory dispatches).²⁸ Ukrep, ki je na tako dobeseden način gasil ogenj, zaneten z neprevidnimi izjavami zavezniških generalov, je bil do te mere temeljit, da je proskribiral celo poročila radia Beograd. Informacije o tržaškem zapletu so zahodne prestolnice dosegale »in disibus refractis«, javnost pa si v času, ko so drugi dramatični dogodki pretresali svet, ni mogla ustvariti predstave o pravih dimenzijah krize. Poročila so se omejevala na naštevaje zavezniških dobrih namenov, izraženih v zavitem jeziku diplomatskih not, in hkrati obsojala domnevne in resnične brutalnosti jugoslovanskih zasedbenih sil in administrativno nekompetentnost njenih civilnih naslednikov. Vesti so bile dostikrat pro-

²³ The Nation, 26. maj 1945, str. 590.

²⁴ The New York Times, 26. maj 1945, str. 3.

²⁵ Ibid., 27. maj 1945, str. 8.

²⁶ Harry S. Truman: Year of Decisions Doubleday Garden City, N. Y., 1955, str. 249.

²⁷ »The situation temporarily is in that difficult limbo where the criteria of military security and freedom from political censorship intersect...« (New York Times, 13. maja 1945, str. 9).

²⁸ The New York Times, 27. maj 1945, str. 10.

tislovne in vsaj v nekaterih primerih so jim sledili tudi preklici. Tako so ameriški in britanski listi v prvih dneh maja poročali o nevarni situaciji v Julijski krajini, kjer naj bi se srbski četniki z Dražo Mihajlovičem na čelu spopadli z Nemci in partizani, celotni položaj pa nezadržno drsel v smeri grške drame. Ta vest je v naslednjih dneh doživela manjši popravek: general Mihajlovič se očitno še ni pojavil osebno, a so četniki Ličke, Dinarske in Šumadijske divizije zatrjevali, da se bo to vsak čas zgodilo.²⁹ Značilna je bila tudi usoda infanterijskega bataljona, takrat še edine ameriške enote v Trstu, ki naj bi se po poročilu »New York Timesa« v času najhujše zaostitve umaknil iz mesta, nato pa v nadaljevanju sestavka po skrivnostnih poteh časnikarske transsubstanciacije narastel na več ameriških divizij (»US Divisions leave Trieste«).³⁰ Odveč je pripomniti, da je že naslednjega dne izšel preklic vesti o premikih kakršnihkoli ameriških enot, vključno z omenjenim bataljonom,³¹ ki pa po sočasnem poročilu vodje ameriške vojne misije »Arrow« Johna Blatnika sodeč, ni povzročal zmede le v uredništvu »New York Timesa«.³²

Vsaj v kolikor jih je bilo mogoče srečati na straneh tiska, so bila takšna nehoteno komična pomnoževanja v obratnem sorazmerju z majhnim številom vojnih in skoraj popolno odsotnostjo civilnih poročevalcev, svoje pa je verjetno prispevala tudi nedoslednost in diskrecionarni »placet« zavezniške vojne in politične cenzure.³³ Toda če so vojne razmere do določene mere opravičevale cenzurne posege, je bilo s koncem vojne v Evropi tudi razlogov zanje vse manj. Nenavsezadnje je vsaj na evropskem prizorišču prenehal veljati vojnodobni kodeks ameriškega tiska (A Code of Wartime Practices for the American Press), svojevrstna biblija ameriških časnikarjev, ki so, kot ugotavlja interpretativna zgodovina ameriških množičnih medijev »The Press and America«, običajno pretiravali pri zamolčevanju vesti, ki bi lahko škodile vojnim prizadevanjem.³⁴ Tudi odmevni škandal, povezan z imenom reporterja Edwarda Kennedyja, odpuščenega zgolj zaradi pravočasne najave nemške kapitulacije, nikakor ni prispeval k priljubljenosti cenzure.³⁵ Odpor do njenih omejitev je v demokratični zahodni javnosti narastel do te mere, da je ravno v času, ko je zavezniška cenzura v zvezi s Trstom dobila dotlej najostrejša pooblastila, republikanski se-

²⁹ Ibid., 4. maj 1945, str. 8. Vest se sklicuje na pisanje britanskega »The Daily Telegraph«.

³⁰ The New York Times, 21. maj 1945, str. 1/9.

³¹ Ibid., 22. maj 1945, str. 2.

³² Da je v Trstu v resnici stacioniranih le nekaj čet ameriške infanterije, namreč ni šlo v račun niti neimenovanemu majorju jugoslovanske vojske, ki je povabilo na uradni banket naslovljen na »poveljnika vseh ameriških sil v mestu« in »druge visoke častnike njegovega Štaba«. Tako John Blatnik, načelnik misije »Arrow« kot ameriški podpolkovnik — poveljnik omenjene enote, sta partizanskega majorja zaman prepričevala, da gre za nekoličan pretirano formulacijo. Prerekanje se je končalo s priznanjem komandanta ameriškega bataljona, da pač v resnici poveljuje »vsem ameriškim silam v Trstu«, kar je ob vsej grandilokvenci te izjave, konec koncev ustrezalo dejanskemu stanju in hkrati rešilo čast obeh armad. Prim. Dušan Biber: Doslej neznan viri: Poročilo kapetana Johna A. Blatnika o službovanju v Jugoslaviji (na Hrvaškem in v Sloveniji) od avgusta do septembra 1944 in od novembra 1944 do maja 1945. Borec, 2. februar 1988.

³³ S tem seveda ni rečeno, da do podobnih, tudi težko razložitljivih novinarskih »podvigov« ni prihajalo kasneje, ko je o razmerah v Trstu že poročalo večje število dopisnikov. Tako je denimo »New York Times« sredi julija 1945 citiral očitno zelo eksplicitno izjavo načelnika zavezniške vojne uprave polkovnika Bowmana, po kateri naj bi oficirji zavezniške vojaške uprave aretirali izdajatelja Ista »Il Lavoratore« Gorgia Jaksetiča in štirinštirideset drugih oseb, osumljenih organiziranja sabotažnih dejavnosti zoper zaveznike. Aretirane osebe, med njimi novinarja Boris Grabnar in Andrej Pagon, naj bi v skladu z Bowmanovo izjavo na tiskovni konferenci nakopičile večje število ponarejenih osebnih izkaznic, ilegalnih žigov, orožja in municije, razpolagale pa naj bi tudi z manufakturo za izdelovanje uniform, namenjenih »neke vrste oboroženim silam«. (»Communist's Arrest Bares Plot in Italy«, 17. julij 1945, str. 3.) Svojevrsten domant je napisal 37 let kasneje v svojih spominih kar polkovnik Alfred C. Bowman sam: »Do orvega srečanja je prišlo dne 16. julija, približno dvajset dni po mojem prihodu, ko je letalski tovor žurnalističnih zvezd pristal, da bi prisostvoval konferenci, posvečeni aretacijam komunistov, ki so se dogodile pred mojim prihodom. Šlo je za vojaško akcijo, ki sama no sebi ni imela zveze z vojaško upravo, resnica pa je, da nisem imel pojma o aretacijah in da sem moral to tudi povedati /sic!/. To ni bil pravi spodbuden začetek, čeprav se spominjam, da je padlo nekaj komplimentov o odprtosti in odkritosti moje države in vedenja... (about openness and frankness of my attitude and manners...«). Alfred Connor Bowman: Zones of Strain. A Memoir of the Early Cold War. Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, California, 1982, str. 85.

³⁴ Edwin Emery. Michael Emery: The Press and America: An Interpretative History of the Mass Media. Prentice Hall, Inc. Eaglewood Cliffs, New Jersey, 1984, str. 477.

³⁵ Op. cit., str. 490. Prim. tudi Knightley: Op. cit., str. 367–369.

nator Alexander Willey zahteval njeno ukinitvev nasploh, zlasti pa še na Balkanu, ki je po senatorjevih besedah »vsled nasprotujočih si imperialnih vplivov bil in ostal sod smodnika«. Prav Združene države Amerike — tako senator — bi morale vsem drugim zaveznikom predočiti imperativno nujnost informiranja lastnih ljudstev o pravi podobi sveta, kar bi bilo seveda »v skladu s spoznanjem, da je mednarodni tisk neobhoden pogoj za doseg pravičnega in trajnega miru«. ³⁶

Ironija naključja je hotela, da je istega dne, ko je na kapitolskem griču izzvenel katonski »censuram esse delendam«, sovjetska javnost sploh prvič izvedela za tržaški zaplet. Moskovska »Pravda« je namreč šele 21. maja 1945 objavila odgovor jugoslovanske vlade na angleško in ameriško noto o Trstu, pa tudi Alexandrov ultimatum z dne 19. maja in Titov odgovor nanj. Zahodni opazovalci so se strinjali v mnenju, da je objava teh vesti pretresla tamkajšnjo javnost, ki se je na ta način le dva tedna po nemški kapitulaciji seznanila z nič kaj idilično podobo medzavezniških odnosov. Teden dni kasneje je v »Pravdi« izšel že tudi prvi komentar »O vprašanju Trsta«, ki ga je podpisal J. Viktorov. Pisec je obsodil malicioznost v poročanju nekaterih ameriških in britanskih listov o Trstu in med grešniki izrecno omenil »New York Times«, »Economist« in »Baltimore Sun«. Jugoslovanska zasedba Trsta je bila po sodbi Viktorova upravičena, o nadaljnji usodi mesta pa bi morala odločiti mirovna konferenca. Mnenje moskovskega komentatorja se vsaj v tej točki ni razlikovalo od mnenja zahodnih zaveznikov, pa tudi sicer je bil ton njegovega sestavka dokaj zadržan. Nobenega dvoma ni bilo o tem, da je komentar v »Pravdi« zvesto odražal stališče Kremlja, ki očitno ni hotel tvegati odprtega konflikta z zahodnimi silami. To se je kazalo tudi v načinu siceršnjega sovjetskega poročanja o poteku tržaške krize: vesti so bile skrajno skope, omejevale pa so se na povzemanje poročil Tanjuga, Borbe in radia Beograd. Govora v Ljubljani, v katerem je maršal Tito 26. maja 1945 razločno povedal, da Jugoslavija ne pristaja na vlogo drobiža, s katerim bi velesile poravnale svoje račune, sovjetski tisk razumljivo ni omenil, a si ga je za razliko od zahodnih zaveznikov toliko bolje zapomnil Josip Visarionovič Stalin. ³⁷ Kot je ugotavljal francoski pisec J. B. Duroselle, je nasploh presenečalo dejstvo, kako malo pozornosti je sovjetski tisk maja in junija 1945 namenjal vprašanju Trsta in Julijske krajine. ³⁸

V informacijski zapor, ki so jo sistemi obveščanja Velikih Treh vzpostavili okrog Trsta, so tako pravzaprav le strani, namenjene stališčem bralcem, ostajale tisto odprto dialoško polje, na katerem je bilo mogoče izrekatii nekoliko manj »vistosmerjena« mnenja, a še ta privilegij je bil pridržan zgolj bralcem zahodne hemisfere. Do najbolj izrazite polarizacije stališč je prišlo na straneh britanskih časopisov, kjer je bila tudi strokovna raven polemike razmeroma najvišja. Slednja je odlikovala zlasti vrsto prispevkov, ki so med šestim in dvaindvajsetim majem 1945 izhajali na straneh londonskega »Timesa«. Tako je 6. maja 1945 profesor geografije na univerzi v Bedfordu A. L. Moodie zagovarjal srednjeevropsko in v tem okviru tudi jugoslovansko rešitev tržaškega vprašanja — mnenje, ki ga je teden dni kasneje ugledni britanski zgodovinar G. M. Trevelyan poskušal izpodbiti z opozarjanjem na italijansko kulturno tradicijo Trsta in njegovo večinsko italijansko prebivalstvo. »Tertium non datur« je nato v izbiri med Italijo in Jugoslavijo zanikal Z. Grabowski, ki je sodil, da Trsta ne gre izročiti nobeni izmed obeh držav — njegova prihodnost naj bi bila v sklopu širšega gospodarskega zaledja. A že 23. maja 1945 se je v pismu, podpisanem s kriptično oznako »Britanski vojak, nedavno v Jugoslaviji«, oglasil Evelyn Waugh in kar v uvodnih stvkih opozoril na nevarnost, da vprašanje

³⁶ New York Times; 22. maj 1945, str. 2.

³⁷ Lilly Marconi: La Kominform. Edizioni Villar, Madrid 1978, str. 278—280.

³⁸ Jean Baptiste Duroselle: Le Conflit de Trieste, 143—1945. Editions de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles, Bruxelles, 1966, str. 197.

bodoče usode italijanskih in avstrijskih ozemelj, ki jih zase zahtevajo Jugoslovani, še naprej ostane akademska zadeva, s katero bi se v prostem času ukvarjali etnologi, medtem ko »slovanski partizani«, ki so v dejanski posesti teh ozemelj, »na vse kriplje streljajo in deportirajo ljudi, ki so legalno pod našo zaščito«. ³⁹ Pismo je bilo jasen namig na dotedanje akademsko naravnano pisanje londonskega »Timesa« o vprašanju Trsta, hkrati pa je v debato o njem vneslo tudi prve agresivne tone ideološke polemike, tako značilne za kasnejše obdobje hladne vojne.

Na Waughovo obtožnico na račun totalitarnosti jugoslovanskih oblasti, izrečeno v izključujočem tonu, ki je šele kasneje postal »žargon pravšnjosti«, sta se zelo hitro odzvala dva oponenta. »Ameriški vojni dopisnik, nedavno v Jugoslaviji« je že dan kasneje menil, da je avtor očitno nasedel propagandi protijugoslovanskih krogov, medtem ko je »Drugi britanski oficir iz Jugoslavije« (Another British Officer from Yugoslavia) pisanje neznanega vojaka s tipično britansko jedkostjo proglasil za »vznemirljiv primer ustvarjanja predsodkov, ki polovično poznavanje predstavljajo kot ekspertno«. ⁴⁰ »Militus ignotus« Waugh se je 5. junija 1945 odzval s še hujšo kritiko jugoslovanskih notranjih razmer, pri tem pa, kot lahko razberemo iz njegovega dnevnika, povsem napačno menil, da ima v osebi britanskega oficirja opraviti z brigadirjem Fitzroyem Macleanom: ⁴¹ nekotikanj humorni »quiproquo«, na katerega je šele štirideset let kasneje opozoril urednik Waughove pisemske zapuščine, Donat Gallagher. ⁴²

Vsekakor določneje kot bolj ali manj anonimna anglo-ameriška trojica v londonskem »Timesu« sta se v »New York Timesu« predstavila pisca dveh pisem, objavljenih z enomesečnim razmakom. Tako se je Harry Greenberg, podpisan s celotnim statusnim določilom svoje meščanske dignitete (»podpredsednik mednarodne zveze izdelovalcev damskih oblačil«) v dopisu z dne 27. aprila 1945 v imenu demokratične Italije, Amerike in zahodne civilizacije zavzemal za ohranitev italijanske ozemeljske integritete, seveda v okviru rapalskih meja. ⁴³ Nekdanji ekspert na pariški mirovni konferenci Frank E. Karelsen junior je 28. maja 1945 zastopal drugačno stališče: bil naj bi prvi ameriški funkcionar, ki je takoj po prvi svetovni vojni obiskal Reko in si na kraju samem ustvaril mnenje o narodnostni pripadnosti spornega ozemlja. Prebivalci Reke in njenega zaledja naj bi bili tedaj v razmerju štiri proti ena za Jugoslavijo, po piščevem prepričanju pa tudi z ekonomskega stališča ni bilo nobenega dvoma o tem, da bi tako Reka kot Trst veliko bolj napredovala v okviru jugoslovanske države. Stališča, ki ga je zastopal po prvi svetovni vojni, nekdanji udeleženec pariške mirovne konference očitno tudi ob koncu druge svetovne vojne ni bil pripravljen spremeniti. Ali je kaj čudnega, se je spraševal Karelsen mlajši, če Jugoslavija po bridkih izkušnjah iz preteklosti tokrat ne zaupa odločitvam mirovne konference? »Spomniti se je treba, da so v tej vojni Jugoslovani z uporom zoper Nemce bistveno prispevali k doseženemu miru, medtem ko je bila Italija na nasprotni strani in je drugače kot Tito in njegove sile, ki so ogromno žrtvovali za zavezniško stvar, povzročila veliko izgubo življenj na zavezniški strani.« ⁴⁴ Američan je pismo zaključil z nasvetom, ki bi ga verjetno z obema rokama podpisal tudi Isidor Feinstein Stone, znameniti pisec komentarja o Trstu in San Franciscu: »V tej in v drugih zadevah, kjer si britanski in ameriški interesi nasprotujejo, politika Združenih držav ne bi smela

³⁹ The Essays, Articles and Reviews of Evelyn Waugh, Penguin Books Ltd. Harmondsworth 1986, str. 282–283.

⁴⁰ Geoffrey Cox: The Race for Trieste, William Kimber, London 1977, str. 261.

⁴¹ V ponedeljek 28. maja 1945 je britanski pisatelj v svoj dnevnik med drugim zabeležil: »... I wrote a letter to the Times denouncing Tito's claims on Trieste which has evoked an answer I think from Fitzroy Maclean (sic!). I have switched the argument solely to the persecution of the Church and look forward to tomorrow's issue with eagerness...« (The Diaries of Evelyn Waugh. Edited by Michael Davie, Penguin Books Ltd. Harmondsworth 1979, str. 627).

⁴² Tako vsebina pisma s 5. junija 1945 kot opozorilo urednika sta objavljena v delu, cit. v op. 39, str. 284–285.

⁴³ The New York Times, 2. maj 1945, str. 14.

⁴⁴ Ibid., 28. maj 1945, str. 14.

biti niti proruska niti próbritanska, ampak bi jo morala voditi pravičnost postavljenih zahtev in njihov pomen za bodoči mir.«⁴⁵

Zdi se, da se je tega načela, v katerem je bilo dosti wilsonijanskega idealizma, poleg urednika liberalne revije »The Nation« skušal držati vsaj še neimenovani pisec komentarja, ki je pod naslovom »Trst, čigavo mesto?« izšel v prav tako liberalni »New Republic«. Komentator niti z enim stavkom ni omenil ideološke razsežnosti tržaškega spora, kar je bil seveda razmeroma redek pristop v ameriškem tisku tistega časa. Na vprašanje, kdo ima pravzaprav prav, Italijani ali Jugoslovani, je izbral salomonsko rešitev, ki pa kljub videzu anglosaške »fairness« ni mogla zadovoljiti nikogar: »Odgovor je, da imajo prav tako Italijani kot Jugoslovani. Večino mestnega prebivalstva predstavljajo Italijani. Mesto je del jadranske obale, ki je pomembna za italijansko trgovino in strateško varnost. Vendar pristanišče predstavlja tudi poglaviten izhod za izvoz blaga v Jugoslavijo in notranjost. Jugoslovani to občutijo tako kot bi to občutili prebivalci Združenih držav, če bi New Orleans ostal v posesti Francije ali New York v posesti Nizozemske.«⁴⁶

Na odgovor ni bilo treba dolgo čakati. Že v naslednji številki revije se znani italijanski liberalni zgodovinar Gaetano Salvemini nikakor ni mogel sprijazniti z geografskimi opredelitvami »Republikinega« komentatorja. Funkcijo tržaškega »hinterlanda« je bil v najboljšem primeru pripravljen priznati Sloveniji, Avstriji, Češki, Moravski in Galiciji, nikakor pa ne, kot je zapisal, »Beogradu ali Makedoniji«. V skladu s tem naj bi mesto za Jugoslavijo ne pomenilo tega kar predstavljata New York ali New Orleans za Združene države Amerike, ampak kvečjemu nekaj takega kar je San Diego za Kalifornijo. Salvemini je ostal zvest svojemu prepričanju izpred četrstoletja; najboljšo rešitev za tržaško pristanišče je še vedno videl v internacionalizaciji. Če bi bili Jugoslovani in Italijani »razumne živali«, je nadalje menil Salvemini, bi začrtanje meje prepustili komisiji mednarodnih arbitrov, ta pa bi — in tu se je Salveminijeva »animal rationale« nemudoma prelevila v »zoon politikon« — Trst in zahodno Istro po vsej priliki prisodila Italiji.⁴⁷

Ugledni italijanski zgodovinar je trkal na odprta vrata. V isti številki »Nove Republike« je pisec novega komentarja, značilno naslovljenega »Boundaries by Fait Accompli«, že zastopal mnenje, po katerem naj bi bila jugoslovanska osvoboditev Trsta v resnici prvi primer povojne agresije, hkrati pa je v nasprotju s stališčem urednika revije »The Nation« odgovornost za morebitni neuspeh konference v San Franciscu kar vnaprej pripisal jugoslovanski strani. Komentar je održal takrat že povsem prevladujoči ton poročanja o Trstu; v nasprotju z mnenjem, izpovedanim v prejšnji številki »Nove Republike«, je njegov pisec »a limine« zavračal spraševanje o upravičenosti jugoslovanskih zahtev in odločno obsodil domnevni jugoslovanski »coup de main«.⁴⁸

Dva tedna za tem, 12. junija 1945, so jugoslovanske sile v skladu z določili beograjskega sporazuma zapustile Trst. V ameriškem tisku, tistem, ki je podobno kot »New York Times« izhajal po načelu »vse vesti, ki jih velja natisniti« (»All News that's Fit to Print«), in tistem, ki je v skladu z oznako »journals of opinion« promoviral zlasti mnenja in stališča, so se ponovno pojavili spravljivi toni. Tako je v »New York Timesu«, ki je Jugoslovane že skorajda prenehal obravnavati kot zaveznike, tržaški dopisnik Milton Bracker že ob prvih znamenjih bližajočega se kompromisa zavezniški konflikt okrog Trsta primerjal s trčenjem dyeh povsem prijateljskih vozil, pri čemer naj bi se njuni blatniki in kolesa na videz brezupno zapletli. Edini problem, pred katerim naj

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ The New Republic, 14. maj 1945, str. 662.

⁴⁷ Ibid., 28. maj 1945, str. 750/751.

⁴⁸ Ibid., str. 727/728.